

VAKIFLARIN TARİHİ, MAHİYETİ, İNKİŞAFI VE TEKAMÜLÜ. CEMİYET VE FERTLERE SAĞLADIĞI FAİDELER

ALİ HİMMET BERKİ

Vakıfların tarihini, ne zaman ve ne şekilde başladığını araştırırken, nazarları mazinin derinliklerine doğru uzatmak gerekir. Her şeyden evvel söyleyelim ki, müslümanlıktan evvel hukukî bir müessesede halinde Vakıf fikri mevcut değildi, yalnız Vakıf fiili vardı ki, kadim mabetler, çeşme ve kuyular, menzilhâneler, hülâsa umumun intifâına arz edilmiş türlü eserler vardı. Bunlar gelip geçen ümmetlerde Vakıf fiilinin mevcut olduğuna delâlet eder.

Vakıf, bir malı bir maksada tahsis olduğuna göre, kadim eserleri Vakıf telâkki etmek doğru olur.

Bu kadim eserlerin bir çoğu dinî ve bazıları içtimaî bir ihtiyaç mahsûlü olarak vücuda getirilmiş ve bazıları Peygamberan-ı İzâma Cenabı Hakk'ın vahy ve ilhamıyla vukubulmuştur. Kudüs ve civarında Hâlılürrahmân vakıfları adıyla anılan İ b r a h i m aleyh-is-selâm'ın vakıfları bu cümledendir.

Meşhur âlim ve fakih Ö m e r H i l m i Efendi merhum «İthâf-ül-Ahlâf fî-Ahkâm-ül-Evkaf» adlı eserinin ifâde-i mahsûsa kısmında bu hakikatları, bazı kelimelerini sadeleştirerek buraya naklini faydeli bulduğumuz şu satırlarla ifade eder:

“Vakıf muamelesi şerayi-i sâbıkada da mevcut idi. Diyanet-i İslâmiyyenin zuhûrundan evvel geçen ümmetlerin büyükleri bu yolda bir çok hayrî eserler vücûda getirmişlerdir. Bu muâmele en evvel büyük Nebi ve Resûllerden İ b r a h i m aleyh-is-selâm Efendimizden sâdır olmuştur. Şöyle ki : Nebiyy-i müşâ-

rûn-ileyh, Cenâb-ı Hakk'ın kendüye ihsan buyurduğu serveti, garîb ve müsâfirlere * ve fakîr ve miskînlere ** in'am ve ihsan buyurmakta idi. Fakat bundan intifâ edenler yalnız asırlarında bulunanlar idi. Sonradan gelenler istifâde edemiyecetti. Bunlar da istifâde etmek için Cenabı Hak Nebiyy-i müşârünileyhi irşâd buyurmak ve sair hayır sahiplerine nümun-e-i imtisâl olmak hikmetine mebni Vakıf yapması hakkında İ b r a h i m aleyh-is-selâm'a vahy buyurmuş ve Vahy-i İllâhî mantûkunca Nebiyy-i muhterem bir hayli eserler vücûda getirmişlerdir. Bu eserlerin en başta geleni ve en mukaddesi, Kiblegâh-ı müslimîn olan Kâbe-i Muazzama'dır. İ b r a h i m aleyh-is-selâm'ın Kudüs ve civarında kâin Vakıfları, Hâlılürrahmân vakıfları denmekle marûfdur.”

Vakıflar arşivinde bu vakıflar ve mütevellileri ve muahharen mazbut vakıflar meyanına alındığı hakkında mühim ve şayan-ı dikkat tafsilât vardır.

Bunlardan başka, Vakıflar arşivinde enbiyâ-yi izâmdan Hazret-i M ü s â , Salih, N û h ve L û t aleyhim-us-selâmlara izafetle anılan bazı vakıf kayıtları varsa da bunların sonradan, îmân ve hayır sahipleri tarafından bu peygamberler namına tesis olunduğu anlaşılmaktadır.

Câhilî devirde de vakıf mahiyetinde bazı eserler vücuda getirilmiştir. Ancak İ m â m - ı Ş â f i i Hazretleri “Benim bildiğime göre câhilî devirde fukaraya vakıf yapılmazdı.” demiştir ki, sair hayrî

* Müsafir : “sefer halindeki yolcu” demektir.

** Miskin : “Son derecede yoksul” demektir.

eserler yapıldığı kanaatını mutazammındır.

Yukarıda işaret ettiğimiz vechile, vakfın şartları ve vakfedenlerin hak ve salâhiyetleri düşünülerek, vakıf tasarrufunun hukukî tasarruflardan sayılması İslâm Dini ile başlamıştır. Hattâ, hukuk sahasında mesai ve faaliyetleri malûm olan Babilliler ve Romalılarda dahi vakıf müessesesi mevcut değildi.

İslâm Dininde Vakfın Mevrûiyeti

5 inci Vakıflar Dergisinde * bu mevzû izah eylemiştik. Tekrara lüzum görmüyoruz. Vakıf, ya doğrudan doğruya veya binnetice fakir ve yoksulların ıztıraplarını dindiren devamlı sadaka nev'indedir. Şu muhakkaktır ki, hiç bir yerde ve hiç bir zamanda, dünya fakir ve muhtaçtan hâli kalmamıştır. *Cemiyet* halinde yaşamının muktazası da, fertler arasında teavün ve tesanüttür. Gelip geçici veya muvakkat ve münferit ve aynı zamanda meşkûk bir yardım, maksadı te'mine yeter değildir. Bu sebeble vakıf gibi ebedî ve devamlı ve hükümleri malûm ve kat'î nizama bağlı bir müesseseye ihtiyaç vardır. Bu lüzûm ve hikmete mebni, İslâm şeriatı bu müesseseyi teşri ve tahsin eylemiştir.

Nitekim, bugün medeni milletler de bu müesseseyi faydalı bularak, Medeni Kanunlarında mahiyet, şart ve hükümlerini tanzim etmişlerdir.

İslâm vakıf hükümleriyle, Medeni Kanunun vazettiği hükümler arasında, çok mühim olmıyan şu farklar vardır:

1 — Evvelki hukuka göre, vakfın bir şarta taliki ve hayatta müstakbel zamana izafesi caiz olmadığı halde, Medeni Kanuna göre câizdir. "Hayatta" deye sevkettiğimiz kayıttan anlaşılacağı üzere, ölümden sonraya izafetle vakıf, yani vasiyet tarihiyle vakıf, sahîhtir.

2 — Evvelki hükümlere göre, vakfolunan şeyin, akar veya vakfı müteamil bir menkul olması şart olduğu halde, Medeni Kanununa göre, her mal vakfolunabilir.

3— Sabık hükümlere göre gaye ve maksadda, kurbet ve hayır mündemiç olmak, yani, ibtidaen veya intihâen gaye ve maksat, umur-u hayriyeden bulunmak şart olduğu halde, Medenî hukuka göre şart değildir; yeter ki, kanuna veya umumî ahlâka mugayir olmasın.

4 — Sabık esaslara göre, vakfın, malûmünbih olan ihtihada göre müebbed olması, yani, muayyen bir vakitle mukayyed olmaması şart iken, Medeni Kanuna göre, devamlılık vakfın sihhatinde kâfidir.

5 — Evvelki hukukumuz, vakfı şekle tabi tutmadığı halde, Medeni Kanun 74 üncü madde mucibince şekle tabi tutmuştur.

6 — Esâsât-ı sâbıkada, istisnasız her vakıf devletin mürakabası altında olduğu halde, Medeni Kanun aile vakfı ile diyânî vakıfları teftiş ve mürakabeye tabi tutmamıştır.

7 , Esasat-ı sâbika hükümlerine göre, mutlaka evlâd ve ahfada, âileden âileye intikal üzere vakıf muteber iken, Medeni Kanun 322 nci maddesiyle, bir malın veya bir hakkın devir ve ferağ edilmemek üzere, aileye tahsisine ve aile efradı arasında tarz-ı intikaline dair her türlü tasarruf ve bu tarzda tasarrufun, te'sisat ihdası fikriyle mezci menolunmuştur.

İşte, iki hukuk arasındaki başlıca farklar bunlardır. Mukayesesini ve bu hükümlerin hangileri isabetli olduğunun takdirini hukukçularımıza bırakıyorum. Biz fikir ve mutalâalarımızı "VAKIFLAR DERGİSİ"nin dördüncü cildinde ** yazmış bulunuyoruz. Yalnız şunu ilâve etmeliyim ki, Medeni Kanunun zikri geçen 322 nci maddesinin aynen kabulü çok zararlı olmuştur. Tanıdığımız bir kaç büyük servet sahibi zat mallarını kısmen evlâd ve ahfadlarına, yani evlâddan evlâda intikal etmek üzere ve kısmen Kızılay, okul ve hastahane gibi hayır işlerine vakfetmek arzu ettikleri halde, Medeni Kanunun bu hükmü karşısında cesaret edememişlerdir.

* Sayı 5, sahife 9.

** Sayı 4 sahife 19.

Bin üçyüz küsur seneden beri yapılan vakıflar tetkik olunursa görülür ki vakıflar, vakıflarının menfaatını, ya bir veya müteaddid cihet-i hayra veya evlâd ve ahfadlarına veyahud da hayatlarında iyilik ve yardımlarını gördükleri kimsele ve bunların zürriyetlerine veya bunlarla beraber bir veya müteaddid cihet-i hayra vakfedegelmişlerdir. Bu, ruhî bir temayülün eseridir. İnsan temayüllerini değiştirmek mümkün değildir. Medeni Kanunun 322 nci maddesi hükmü, bu tabîî temayüle uymamaktadır. Binaenaleyh, bu maddeyi insanların temayül ve cemiyetin menfaatine muvafık bir surette ta'dil etmek lâzımdır. Ne mülâhaza ile olursa olsun, bazı İslâm devletlerinin, zürri vakıfları tasfiye etmeleri vakıfları, idare edememek acizden mütevellit isabetsiz bir harekettir.

Vakıfların mahiyet ve tarihinden bahsederken, gayr-i sahih denilen tahsis ve irsaddan bahsetmek yerinde olacaktır:

Arâzi-i emîriyyenin, yani, rakabesi devlete ait olup, hakk-ı tasarrufu bilâ-müddet ahaliye ihale ve tefviz olunan arazinin, öşür ve resm-i ferâğ ve intikal gibi mîrî menfeatları doğrudan doğruya hükümdar tarafından veya hükümdar bunları efrâddan birine temlik edip de bunlar canibinden bir cihet-i hayra tahsis edile gelmiştir. Bu muamele, hukukî mânâda vakıf değildir. Bu gibi tahsislere vakıf denmesi, devamlılığı ve hayrî olması itibarıyledir. Gayr-i sahih vakıf denmesi de hukukî mânâda vakıf olmadığı içindir.

Tahsislerin mahiyeti ve gayesi anlaşılacak için, bu müesseseyi burada biraz izah edelim: Eski vesika, temlikname ve vakfiyelerde görüldüğü üzere, zamanın hükümdarı bir veya müteaddit köy veya mezraanın devlet tarafından cibayet olunan öşür ve resm-i ferâğ ve intikal gibi mîrî menfeatlerini cami, medrese, mektep ve hastahane gibi devlet tarafından temini lâzımgelen bir müessesenin ihtiyaçlarına, meselâ câmiin imam, hatip ve hademesine, tamir ve termimine tahsis etmekte ve bu köy ve mezraaların hazineye ait öşür ve rüsumu vakıf tarafından alınıp şart mucibince vakfolunan mahalle tev-

zi olunmakta ve devlet hazinesi tarafından verilecek maaş ve masraflar bu suretle temin kılınmakta idi. Yahut bir veya müteaddit köy ve mezraanın öşür ve resm-i ferâğ ve intikali misilli menafi-i emiriyyesi devlete büyük hizmet yapan veya sahib-i takva ve irşad olan bir zata hükümdar tarafından bir temliknâme ile temlik olunup, o zat tarafından bir veya müteaddit cihet-i hayra vakf ve tahsis olunmakta idi. Bu temlik, arazinin rakabesini temlik değil, o köy ve mezraalardan devletçe cibayet olunan, öşür, ferâğ ve intikal resmi gibi resimler idi. Bazan da, kimseye ihale ve tefviz olunmayan mîrî arâzinin yalnız veya menafi-i emiriyyesiyle birlikte tasarruf hakkı bir cihete tahsis ve vakfolunurdu. Hakk-ı tasarrufu vakfolunan araziye, mütevellit idare eder, vakıf namına icar veya o nama ziraat eylerdi.

Åşar usulü lağv olunmuş ve ferâğ ve intikal resimleri hazinece zaptedilmiş olduğundan, öşür, ferâğ ve intikal resmi gibi menfaatların tahsis ve temlikinin hükmü kalmamıştır. Fakat hakk-ı tasarrufu vakfolunan arazi eskisi gibi Vakıflar idaresi yedinde olup, mütevellilerce ve Vakıflar Umum Müdürlüğünce idare edilmekte ve elde edilen varidat, cihet-i hayra sarf olunmaktadır.

Büyük Türk alim ve müverrihi, Bu-hârî şârihi, aslen Türk ve Ankara'lı olan Bedr üddîn Aynî¹ 25 büyük cilt teşkil eden "*İkd-ül-Cüman*" adlı eserinde, tahsis ve irsat muamelesinin, Emeviler zamanında başladığını ve ilk evvel Hulefâ-yi Emeviyyeden Velid ibnü Abdül Melik'in bazı köy ve kasaba ve mezraaların menafi-i emiriyyesini Şam'daki Cami-i Emeviye'ye tahsis ve irsad eylediğini yazar. Bundan sonra İslâm hükümdarları, bu mahiyette tahsis ve irsaddan yapmış ve Devlet-i Osmaniyede bu tahsis muamelesine lüzumundan fazla baş vurularak sayısız tahsis ve vakıflar yapılmıştır. Hatta bunlar arasında vakıf meralar da vardır. Salâtin, vüzera ve ümera vakıfları arasında, hukukî mânâda

1. Bu zatın hal tercümesini, geçirdiği hayatı ve eserlerini "*İslâm*" dergisinde bir yazı ile neşretmişiz.

sahih vakıf varsa da ekserisi tahsisat kabiledir.

Vakıfların Faideleri ve Gördüğü Hizmetler :

Bir eserimizde, "Vakıf müesseseleri insanların düşünce bildikleri müesseselerin en hayırlısıdır" demiştik. Filhakika, vakıfların ferd ve cemiyete hizmeti pek şümüllü ve büyüktür. Lâhûti varlıkları ile İslâm beldelerini süsleyen ve kısmen birer bedâ-i marifet ve sanat olan camiler ve mescitler hep vakıf yoluyla vücade gelmiştir. En ufak köye varıncaya kadar her hangi İslâm şehir ve kasabasına baksak semalara yükselen minareleriyle bir veya müteaddit câmi ve mescid görürüz. Bunların bazıları taşıdıkları hususiyet ve kıymetle dinî ve millî mefahirimizi teşkil eder.

1951 senesinde Kahire ziyaretimden İstanbul'a avdet ederken Samatya sahillerine yaklaşınca vapurda bulunan muhtelif kavimlere mensup ecnebiler dürbünleriyle mütemadiyen Sultan Ahmet camii-i şerifi ve minareleriyle Galata sahlinde sıralanan ve bir birinden zarif câmileri, hayranlıkla temaşa ettiklerini görmüş ve bundan tarif edilmez medeni ve millî iftihar duymuştum.

Müslümanlar, imanlarının ilhamıyla ıztıraplarını dindiren bu mukaddes mahallerde ümid-i tesliyet bulurlar ve aynı zamanda tanrılarının hükümlerini, emir, nehiy ve tavsiyelerini buralarda öğrenirler.

Tahsil-i ilim, ibadet nevinden olmak itibarıyla bidayette İslâmî ilimler, camilerde ve mescitlerde tedris olunurdu. Hattâ son zamanlara kadar da Devlet-i Osmaniyede, bilhassa İstanbul'da, hocalar cami ve mescitlerde ders verirler, talebe de medreselerde oturmak suretiyle intifa' ederlerdi; yani, medreseler bu günkü talebe yurtlarının hizmetini ifa ederdi.

Vakıfların ilim ve irfana hizmeti aynı vüsat ve ehemmiyette olmuştur.

İslâm devletlerinin evveleri maarif teşkilâtını, ilk mektep ve medreseler teşkil ediyordu. Ta köylere varıncaya kadar, her şehir ve kasabada bir veya mütead-

dit medrese bulunur, tedris ve talim, müderrisler marifetiyle bu medreselerde yapılırdı.

Bu medreselerin yüzde doksan dokuz, hayır sahipleri tarafından bina ve inşa olunmuş ve ihtiyaç ve masarıfları için, han, hamam, dükkân, mağaza, bağ, bahçe ve arazi gibi kıymetli akarlar vakfedilmiştir. Talebe burada meccanen barınır, ekseri vakıflarda bunların ve müderrislerin mâişetleri, kısmen vakfın geliri ve hayır sahiplerinin teberrularıyla temin olunurdu. İslâm âlim ve fakihleri, filozof ve mutasavvıfları, edip ve şairleri, hâkim ve müftüleri, mimar, mühendis, tabib ve eczacıları ve devlet adamları bu feyiz menbalarında yetişirdi. Bunlar arasında Nîşâbûr'da tesis olunan medreselerle, meşhur Bağdad Medrese-i Nizâmîyesi² ve Kahire'de bin küsur sene evvel tesis olunan Ezher ve İstanbul'da tesis olunan Fatih ve Süleymaniye medreseleri çok feyizli olmuştur. Buralardan yetişen bilginler, etrafa dağılarak İslâm diyarlarının en uzak köşelerini ilim nûrundan müstefit etmişlerdi. Bu bilginlerin ilim mertebelerini anlamak için, eslâfın hal tercemelerine ait eserlere göz gezdirmek kâfidir.

Vakıfların başlıca gayelerinden biri de fakirlere, âcizlere, muhtaçlara yardımdır. Yer yer kurulan imarethâneler bu maksatla tesis edilmiş olduğu gibi, vakıf gelirlerinden fakr-ü zaruret sahiplerine hisse ayrılması da aynı maksadı istihdaf eder. Zenginlikle fakirlik arasındaki tehlikeli vaziyeti mümkün mertebe islâh ile beraber, zenginlerle fakirler arasında sevgi ve bağlılığa vesile olur.

Hele mahalle ve köylerde vuku bulacak avarızdan mütevellit ıztırabı önlemek çok ehemmiyetli ve ihmal edilemeyecek bir ihtiyaçtır. Vakiyle bu ihtiyaç da AVARIZ VAKIFLARI denilen vakıflarla önlenmeye çalışılmıştır.

2. Bu medresenin ihtisamı, hocaları, talebe ve şairleri hakkında, İslâm mecmûtasında bir makale neşretmiştim. Yalnız bu emsalsiz ilim menbaının azametini ifade etmek için, şu kadar söyleyeyim ki, bu meclisede İmam Gazzalî hocalık ve meşhur hâkim ve şair Şirazlı Şeyh Sa'dî merhum müdlik (asistanlık) etmiştir.

AVARIZ VAKIFLARI : Varidatları bir mahalle ve köyde fukaradan vefat edenlerin techiz ve tekfinine, hasta olan fakirlerin tedavilerine ve hastalık gibi bir sebeble kâr ve kisbden âciz kalanların ve bunların evlâd ve iyallerinin infâk ve iaşesine, mahalle ve köyün tamire muhtaç olan kaldırım ve su yollarının taminine sarf olunmak üzere yapılan vakıflardır.

Vakıfların faideleri, yukarıda yazdığımız gayelere münhasır değildir. Vakıfların gayelerinden biri de, ferdlerin ve cemiyetin sıhhatını koruma olmuştur. Ta Emevîler devrinden başlayarak İslâm memleketlerinde vakıf suretiyle veya vakıf yardımı ile bir hayli hastahâneler açılmış ve en ufak teferruatına kadar hastaların ihtiyacı düşünülen, bu şifa yurtlarında hastaların tedavisine azami derecede itina olunmuştur .

Bu itinanın derecesini anlamak için, yalnız Cennetmekân Yıldırım Bâyezid Han'ın Bursa'da Fâtih Sultân Mehmed ve Sultan Süleymân'ın ve Bez m-i Âlem Valide Sultanın³ İstanbul'da tesis ettikleri hastahânelerin vakfiyelerindeki izahatı görmek kâfidir. Fâtih Sultân Mehmed'in Dâr-üş-şifâsında olduğu gibi bazı hastahânelerde nekahathaneler de bina olunarak, iade-i sıhhat edenler burada beslenir ve nekahat halini burada geçirirlerdi.

Fâtih'de "Tabhâne medresesi" denilen⁴ bina nekahethâne idi; hastalıktan iyileşip de çok zayıf düşenler, nekahethâneye alınarak kuvvet ve derman bulduktan sonra çıkmaya izin verilirdi.

Vakıfların ferd ve cemiyete hizmetinden bahsederken, su vakıflarını hatırlamamak kabil değildir. Bendler, kemerler gibi yollarla şehir ve kasabalara isâle olunan su vakıfları, ovalarda, güzergâhlarda, kır ve bayırlarda kurulan çeşmeler, açılan pınar ve kuyular, yalnız insanlar için değil, hayvanlar ve kuşlar için de ne kadar faydeli ve hayatî olmuştur.

Görülüyor ki, vakıfların yaptığı hizmetler, vakıftan vazife (geçimlik) alan

zengin, evlâd ve ahfad ve eşhas müstesna. hepsi, âmme hizmetidir.

Bu hâle nazaran, vakıflar, Devlete ait bazı külfetleri üzerine alarak Devletin yükünü hafifletmekte ve ona, gelirini daha mühim ve hayatî sâhalarda sarfetmek imkânı vermektedir. Hele geliri az olan fakir cemiyetlerde, vakıflara ne kadar ihtiyaç vardır.

Bu gün Amerika, İngiltere gibi geniş bir surette âmme hizmeti gören zengin milletler dahi, vakıflardan müstağni kalamamakta ve durmadan cemiyetlerinde vakıf hareketini teşvik ve himaye eylemektedirler.

Bizde, bazı miras yediler, vakıfların maksat ve gayesinden bihaber olanlar, vakıf müessesesi aleyhinde bulunur ve bazı itirazlar dermiyân ederler. Bunların hiç birinin varit olamadığını "*Vakıflar*" adlı eserimizin birinci cildinin başlangıcında münakaşa etmiş bulunuyoruz. Arzu edenlere oraya müracaat tavsiye ederiz.

Şunu da ilâve ederek yazıya nihayet verelim: Vakıf, devam ettikçe ölmemiş gibi vakfedenlerin şahsiyetini, milletin hâtırasında yaşatır; hayır ve rahmetle yada vesile olur. İnsan için bu, ne kıymetli mazhariyet ve bahtiyarlıktır.

Ferde, cemiyete ve Devlet hazinesine yardımı dokunan bu müesseseleri hülûs-i niyetle ihdas ederek bu dünyadan göçmüş olanlara, Allâhü Azîm-üş-şânın rahmetini eksik etmemesi dileğinde bulunmak, dinî olduğu kadar millî bir vazifedir.

3. Bez m-i Âlem Valide Sultan, sultan Abdülmecid'in valide-i muhteremeleridir. İstanbul'da Yenibahçe'de kâin Gürcüba hastahânesi yüz küsur sene evvel bu hanım tarafından inşa ve vakıf olunmuş ve idaresi için de bir hayli akar, vakıf ve tahsis olunmuştur.

Türk ve İslâm kadınlarına giyita bahş olacak derecede yüksek bir hilkate mâlik olan merhumenin, bundan başka, cami, mektep, çeşme ve sebîlhâne gibi bir çok hayratı vardır. Bu hanım hayır severliğinden dolayı ilâlebet milletin kalbinde yaşayacak, rahmet ve hayır ile yad olunacaktır. Müşarün-ileyhâ, 1269 (1854) tarihinde irtibat eylemiş ve Sultân Mahmut türbesine defn olunmuştur. Makamı Cennet olsun!

4. Tab: kuvvet ve kudret, tabhane - kuvvet ve kudret yeri demektir.